

बहुलसंस्कृतीवाद आणि भारतीय राष्ट्रवाद

डॉ. आण्णासाहेब हरदारे

शिवराज कॉलेज, गडहिंग्लज

annasohardare@rediffmail.com

प्रास्ताविक

आधुनिक राज्यशास्त्रात 'राष्ट्रवाद' आणि 'बहुलसंस्कृतीवाद' या संकल्पनांना महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त झाले आहे. 1980 पासून नागरिकत्वाच्या सिद्धांतामध्ये 'बहुलसंस्कृतीवाद' हा नवीन विचार पुढे आलेला आहे. लोकशाही शासनपद्धतीच्या नागरिकत्वामध्ये 'बहुलसंस्कृतीवाद' हा महत्वाचा घटक मानावा लागेल. 'बहुलसंस्कृतीवाद' म्हणजे समाजात एका संस्कृतीऐवजी अनेक संस्कृती असणे होय. कारण कोणत्याही देशाची सांस्कृतिक विविधता विचारात घेऊन त्या समाजातील व्यक्तीची ओळख करून द्यावी. 'बहुलसंस्कृतीवाद' वाद म्हणजे समाजात विविध समुदायांची समान ओळख असते आणि त्याचबरोबरच प्रत्येक समुदायाची स्वतःची सांस्कृतिक ओळखही कायम राहते. विविध समुदायांना प्रादेशिक स्वायत्तता, नकाराधिकार, प्रतिनिधित्वाची हमी, भाषेचा हक्क प्रदान केले तरच त्यांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न सुटेल, अल्पसंख्याक समुदायांना त्यांची संस्कृती जोपासण्यासाठी विशेष अधिकार देण्यात यावे असा 'बहुलसंस्कृतीवादाचा' आग्रह आहे. तर राष्ट्रवादात राष्ट्राभिमान, राष्ट्रप्रेम, देशाभिमान असतो. भारताच्या राष्ट्रवादाचा विचार करता. भारतीय राष्ट्रवाद हा बहुलसंस्कृतीवादाचा पायाच असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाचा उद्देश बहुलसंस्कृतीवाद आणि भारतीय राष्ट्रवाद हा संशोधन पेपर लिहिण्यामागचा उद्देश पुढील प्रमाणे

१. बहुलसंस्कृतीवाद संकल्पना समजून घेणे.
२. भारतातील बहुलसंस्कृतीचे स्वरूप समजून घेणे.
३. भारतातील राष्ट्रवादाचे स्वरूप समजून घेणे.
४. बहुलसंस्कृतीवाद आणि भारतीय राष्ट्रवाद यांचा संबंध समजून घेणे.
५. भारताच्या बहुलसंस्कृतीवाद आणि भारतीय राष्ट्रवाद यांचे योगदान समजून घेणे.

संशोधन पद्धती – सदर शोध निबंधासाठी एतिहासीक संशोधन पद्धतीचा वापर केला असून यामध्ये प्रथम व दुय्यम साधनाचा वापर केला आहे. बहुलसंस्कृतीवाद आणि भारतीय राष्ट्रवाद या विषया संदर्भात प्राथमिक साधने म्हणून इन्सायक्लोपिडिया, विकिपीडिया, विकास पिडिया इत्यादी संदर्भ ग्रंथ आणि दुय्यम साधनामध्ये बहुलसंस्कृतीवाद आणि भारतीय राष्ट्रवाद विषया संदर्भातील विविध लेखकांच्या संदर्भ ग्रंथाचा वापर केला आहे.

'बहुलसंस्कृतीवादाचा विकास – नागरिकत्वाच्या सिद्धांतामध्ये 'बहुलसंस्कृतीवाद' हा नवा दृष्टीकोण 1980 पासून अस्तित्वात आलेला आहे. नागरिकत्वामध्ये सांस्कृतिक विविधता विचारात घ्यावी. लागते. राज्यातील नागरिकांची समान राजकीय ओळख निर्माण करत असताना त्यांच्यामधील धार्मिक, बांशिक, भाषिक विविधता विचारात घ्यावी लागते. आज

डॉ. आण्णासाहेब हरदारे

अल्पसंख्याकांच्या अधिकारांना मळत्व प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे त्यांच्या पारंपरिक अधिकारांचे रक्षण करणे शक्य झाले आहे. लोकशाही समाजातील नागरिकत्ववाद, बहुलसंस्कृतीवाद हा नवा पैलू आढळून येतो. थोडक्यात लोकशाही समाजात विविध समूहांची समान ओळख असते, शिवाय प्रत्येक समूहाची स्वतःची सांस्कृतिक ओळखही कायम स्वरूपाची असते. नागरिकत्वाच्या समान हक्कांमुळे विविध, वंश, धर्म आणि भाषिक समूहांच्या गरजांची पूर्तता होत नाही. आपण मुख्य प्रवाहापासून बाजूला पडलो आहे. अशी भावना त्यांच्यात निर्माण होते. यातूनच वेगवेगळ्या नागरिकत्वाची संकल्पना पुढे आली आहे. एखाद्या गटाच्या समूहाच्या नागरिकांना केवळ व्यक्ती म्हणून नव्हे तर त्या गटाचे सदस्य म्हणून सामावून घेतले जाते. अर्थातच बहुसंख्याकांनी व्यापक दृष्टीकोण स्वीकारून अल्पसंख्याकांना सामावून घेऊन त्यांना त्यांचे हक्क प्रदान करावेत. 'बहुलसंस्कृतीवादामुळे समाजातील अल्पसंख्याक, वंचित लोकांना न्याय मिळवून दिला जाईल. समाजातील स्त्रिया, मुले, विकलांग, दरिद्री लोक यांना अन्य नागरिकांप्रमाणे सोई उपलब्ध जगता यावे यासाठी राज्यघटनेद्वारे त्यांना संरक्षण आणि संवर्धनाच्या सोई उपलब्ध करून देण्याच्या तरतुदी करण्यात आल्या. अर्थात बहुल संस्कृतीमधील अल्पसंख्याकांना दिलेल्या सोई-सवलती आणि सेवा प्रत्यक्षात मिळत नाहीत. त्यामुळे 'बहुलसंस्कृतीवादीमुळे होणारे फायदे वास्तवात दिसून येत नाहीत.

राष्ट्रवाद आणि 'बहुलसंस्कृतीवाद -

राष्ट्राभिमान किंवा देशाभिमान ही मानवी मनात निर्माण होणारी एक अत्यंत प्रबळ भावना आहे. राज्यातील लोकांत राज्याविषयी आत्मीयतेची भावना निर्माण होणे. राज्याविषयी प्रेम, अभिमान निर्माण होणे यास 'राष्ट्रीयत्वाची भावना' असे म्हणतात. आपण जेव्हा राष्ट्रवादाच्या तत्वज्ञानाचा विचार करतो तेव्हा राष्ट्र, राष्ट्राभिमान, राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रक, राष्ट्रीयत्व इत्यादी गोष्टींचा विचार करीत असतो. राष्ट्रातील लोकांत राष्ट्राभिमान कसा निर्माण झाला. राष्ट्रीयत्वाच्या भावनेस कोणते घटक कारणीभूत ठरले, राष्ट्राच्या विकासास कोणत्या गोष्टी उपयुक्त आहेत, व्यक्तिविकासातून राष्ट्रविकास कशा प्रकारे साधता येईल इत्यादीविषयी विचार करणे यास राष्ट्रवादाची विचारप्रणाली असे म्हणता येईल. राष्ट्रवादाची भावना निर्माण होण्यासाठी विविध घटक कारणीभूत असतात. लोकांच्या मनात जी ऐक्याची भावना निर्माण होते तीच राष्ट्रवादाची भावना होय. राष्ट्राभिमान, राष्ट्रप्रेम निर्माण होण्यासाठी लोकांच्या ठिकाणी आस्था, ओढ, प्रेरणा निर्माण होणे आवश्यक असते. थोडक्यात, ज्या प्रमाणात लोकात ऐक्याची, आत्मीयतेची भावना निर्माण होते त्या प्रमाणात राष्ट्रवादाची भावना प्रकट होत असते.

देशप्रेम, देशाभिमान, देशसेवा, देशभक्ती, एकात्मता, ऐक्य, राष्ट्रनिष्ठा, राष्ट्रहित अशी भावना जेव्हा नागरिकांत प्रकट होते तेव्हा त्यास राष्ट्रीयत्वाची भावना असे म्हणता येईल. ही राष्ट्रीयत्वाची भावना लोकांच्या आचारांतून, विचारांतून आणि कृतीतून प्रकट होते तेव्हा राष्ट्रवाद उदयाला येतो. राष्ट्रवादातून राष्ट्राचे संरक्षण, संवर्धन होवून शकते. त्याबरोबरच राष्ट्रवादातून युद्धे, महायुद्धे होवू शकतात. आक्रमक राष्ट्रवाद (हिटलर, मुसोलिनी) हा साम्राज्यवादाला, प्रोत्साहन देणारा ठरू शकतो. आत्यंतिक राष्ट्रवादामुळे आंतरराष्ट्रीय शांतता, जागतिक ऐक्य, विश्वबंधुत्व, मानवता या गोष्टी धोक्यात येतात. आक्रमक राष्ट्रवादातूनच दोन महायुद्धे झाली. तेव्हा राष्ट्रवादावर मर्यादा घालणे आवश्यक ठरते. राष्ट्रवादाला राज्याच्या क्षेत्रफळाची मर्यादा असते. आंतरराष्ट्रीय संघर्ष, तणाव आणि त्यातून होणारी महायुद्धे टाळण्यासाठीचा आक्रमक राष्ट्रवादावर मर्यादा घालणे भाग पडले आहे. त्यातूनच आंतरराष्ट्रीय संघटना निर्माण झालेली आहे. रवींद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, प्रेसिडेंट केनेडी यांनी राष्ट्रवादावर टीका करून विश्वबंधुत्व, मानवता आणि आंतरराष्ट्रीय शांतता यांचा पुरस्कार केलेला आहे.

बहुलसंस्कृतीवाद आणि राष्ट्रवादाचे स्वरूप -

बहुलसंस्कृतीवाद ही संकल्पना अभ्यासताना व्यापक दृष्टिकोनातून विचार करावा लागतो. 'राष्ट्रवाद' ही संकल्पना संकुचित, विशिष्ट राज्यापुरतीच मर्यादित असते. कारण ज्या संस्कृतीचा परिणाम झालेला आहेत. त्या स्वरूपाचा राष्ट्रवाद प्रकट होत असतो. बहुलसंस्कृतीच्या संकल्पनेत देशामध्ये अनेक संस्कृतीचे लोक राहत असतात. त्यामुळे त्या व्यक्तीला किंवा व्यक्तिसमूहाला आपल्या राज्याची ओळख करून द्यावी लागते आणि त्याबरोबर स्वतःची ही ओळख करून द्यावी लागते. उदा. मी भारत देशाचा घटक आहे आणि मलाही अन्य घटकांप्रमाणे वेगळे स्थान, अधिकार दिलेले आहेत. एखाद्या समुदाय किंवा गटाला आपण सामावून घेतले तर त्यालाही समानतेच्या तत्वानुसार अधिकार प्राप्त झाले पाहिजेत. अमेरिकेच्या राजकीय व्यवस्थेत जे नागरिक परकीय आहेत आणि जे कायमस्वरूपी स्थायिक होण्यासाठी आलेले आहेत. त्यांना सामावून घ्यावे लागेल आणि अन्य समूहांच्या, गटांच्या नागरिकांप्रमाणे अधिकार द्यावे लागतील. समाजातील कोणताही गट किंवा समूह वंचित राहणार नाही.